

Biljana Marković

Το κληρονομικό δίκαιο στον κώδικα του Δουσάν και στο Νόμο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού

Η μεσαιωνική Σερβία, όπως είπε ο Nikola Radojčić, είχε εξ αρχής το καλύτερο πρότυπο για την εισαγωγή προηγμένης νομοθεσίας σ' αυτήν¹, το οποίο ήταν το βυζαντινο-ρωμαϊκό δίκαιο. Η σύνθεση του εθιμικού δικαίου με το εξελιγμένο βυζαντινό δίκαιο έδωσε ένα σύστημα που εναρμονίζοταν περαιτέρω με τις ανάγκες της χώρας. Η τάξη δικαίου και οι περί δικαίου αντιλήψεις μιας εξελιγμένης κοινωνίας βρήκαν τη θέση τους στο σερβικό κράτος μέσω της προσλήψεως και προσαρμογής του βυζαντινού δικαίου στις σερβικές περιστάσεις, καθώς και με την εναρμόνιση των σερβικών αρχών του δικαίου με τις βυζαντινές, στο μέτρο που επέβαλλε η πραγματικότητα². Το μ' αυτόν τον τρόπο ολοκληρωμένο σύνολο επέζησε του σερβικού μεσαιωνικού κράτους και εξακολούθησε, τουλάχιστον εν μέρει, να επιβιώνει με ένα ιδιότυπο τρόπο μέχρι και τη δημιουργία του νέου σερβικού κράτους.

Η πρακτική εφαρμογή της βυζαντινής νομοθεσίας, δυστυχώς, δεν είναι δυνατόν να παρακολουθηθεί επαρκώς μέσω του αριθμού των πράξεων και

1. N. Radojčić, *Dušanov Zakonik i vizantisko pravo*, Zbornik u šast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, SAN, Beograd 1951, 45-77, 54-58.

2. N. Radojčić, *Snaga zakona po Dušanovom zakoniku*, Glas SKA, CX, knj. 62, Sremski Karlovci 1923, 100-139. A. Solovjev, «*Gradski zakon*» u srednjevekovnoj Srbiji, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. XVI (XXXIII), Beograd 1928, 342-347. N. Radojčić, *Dušanov zakonik*, 45-77. A. Solovjev, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, SANU, Beograd 1980, 149-163. Χρήσιμη επισκόπηση της παλαιότερης σχετικής βιβλιογραφίας παρέχει ο Nikola Radojčić, *Vek i po proučavanja Dušanova zakonodavstva*, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, SAN, Beograd 1951, 207-268.

αποφάσεων διαφορετικών περιόδων. Ο αριθμός των διασωσμένων πηγών είναι μικρός, έχοντας υπ' όψιν το χρόνο και το χώρο της υποτιθεμένης ισχύος τους. Παρά ταύτα, τα νομικά κείμενα που έχουν διασωθεί παρά τις εξαιρετικά δεινές περιστάσεις που χαρακτηρίζουν αυτήν την τόσο ταραγμένη περιοχή, παραμένουν πολύτιμη πηγή των γνώσεών μας και θεμέλιο πολλών υποθέσεων. Το σπουδαιότερο μέρος αυτής της νομικής κληρονομιάς αποτελούν οπωσδήποτε τα χειρόγραφα που περιέχουν κείμενα δικαίου και εκκλησιαστικού δικαίου, το σερβικό και το βυζαντινό δίκαιο σε μια μοναδική σύνθεση, τα σπουδαιότερα δε μέρη του είναι ο Κώδικας του τσάρου Στεφάνου Δουσάν, κατόπιν η βυζαντινή συλλογή νόμων μεταφρασμένη στη σερβική γλώσσα, γνωστή ως Σύνταγμα του Ματθαίου Βλαστάρεως, και ο Νόμος του Ιουστινιανού, συμπίλημα του βυζαντινού δικαίου στη σερβική γλώσσα³. Μέχρι την εποχή μας έχουν διασωθεί 25 αντίγραφα χρονολογημένα από τον 15^ο έως τον 19^ο αιώνα. Ένα από αυτά κάηκε μαζί με πολλά άλλα χειρόγραφα στην Εθνική Βιβλιοθήκη κατά τη διάρκεια του γερμανικού βομβαρδισμού του Βελιγραδίου το 1941⁴. Τα χειρόγραφα ανά τους αιώνες μετέβαλλαν εν μέρει τον όγκο και το περιεχόμενό τους και συνεπώς έχει τροποποιηθεί και η διάρθρωση του όλου νομικού κειμένου με τη μετάβαση από την παλαιά τριμερή στη νεότερη διμερή παραλλαγή⁵.

Εδώ θα επιμείνουμε σε ένα συγκεκριμένο νομικό πεδίο που έχει καθολική και πρακτική σπουδαιότητα. Το κληρονομικό δίκαιο ρυθμίζει παντού και πάντοτε εκείνο το μέρος των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, με το οποίο μια γενεά μεταβιβάζει στην επόμενη τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της, μεριμνώντας να μην υποστεί ζημίες η οικογένεια με το θάνατο ενός επιμέρους μέλους της. Οι κανόνες κληρονομιάς βρίσκονται σε ελάχιστη έκταση στο κείμενο του Κώδικα του τσάρου Στεφάνου Δουσάν, κατά πολύ δε περισσότερο στο Νόμο του Ιουστινιανού και στο Σύνταγμα του Ματθαίου Βλαστάρεως.

Παρά ταύτα, στη Σερβία, σπουδαία νομοθετική ρύθμιση σχετικά με την κληρονομία, εκτός των αναμφισβήτητα διαπιστωμένων ρυθμίσεων εθιμικής προελεύσεως, πολύ πιο πριν από την εποχή του Δουσάν, απαντούσε στο Νομοκάνονα του Αγίου Σάββα, όπου στο κεφάλαιο 55 (Πρό-

3. Ο κώδικας των χειρογράφων περιέχει πλείστα κείμενα. π. χ. το χειρόγραφο της Πριζρένης αποτελείται από την επισκόπηση του περιεχομένου και το κείμενο της Επιτομής του Συντάγματος του Ματθαίου Βλαστάρεως, τους Κανόνες Αγίου Ιωάννου του Νηστευτού, τις ερωτήσεις και απαντήσεις του Αγίου Βασιλείου περί της Εκκλησίας, τον Κώδικα του Βασιλέως Ιουστινιανού, τον Κώδικα του Βασιλέως Δουσάν, σύντομο κανόνα σχετικά με τη νηστεία και επιστολή του πατριάρχου Γενναδίου. Χρήσιμη επισκόπηση των στοιχείων για τα προσιτά χειρόγραφα παρέχει ο Α. Solovjev, *Zakonik*, 38-102. Ο συγγραφέας αναφέρει λεπτομερώς τα αποτελέσματα των ερευνών του για 10 αντίγραφα της παλαιότερης και 14 αντίγραφα της νεότερης συντάξεως.

4. *Zakonik cara Stefana Dušana, I, Struški i Atonski rukopis*, SANU; Beograd, 1975, 10-15.

5. Α. Solovjev, *Zakonik*, 38-102. V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, 7-27, 7-11.

χρειρόν) βρίσκουμε τίτλους όπως: 21 – Περί της διαθήκης των ενηλίκων, 22 – Περί της διαθήκης των τελούντων υπό την εξουσίαν των γονέων αυτών, 23 – Περί της διαθήκης των απελευθέρων, 24 – Περί της διαθήκης επισκόπων και μοναχών, 35 – Περί αναιρέσεως της διαθήκης, 29 – Περί του κωδικέλλου, 30 – Περί των κληρονόμων, 33 – Περί των αποκλήρων και 35 – Περί των δια διαθήκης αποδιδομένων δώρων και κληροδοτημάτων⁶.

Θα αναφέρουμε, μόνο με συντομία, τι μπορούμε να βρούμε στον Κώδικα του Δουσάν για την κληρονομία, και κατόπιν θα δούμε πως ρυθμίζεται αυτή στο Νόμο του Ιουστινιανού, με σύντομη αναφορά στο περιεχόμενο αυτού του κλάδου του δικαίου στο Σύνταγμα του Βλαστάρεως.

Κατά το άρθρο 41 του Κώδικα, εάν ο αποθανών άρχων δεν είχε εν ζωή απευθείας απογόνους, η κατά τα φεουδαρχικά θέσμια έγγεια ιδιοκτησία (σλ. *baština*) του μπορούσε να περιέλθει στους πλάγιους συγγενείς μέχρι τον τρίτο εξάδελφο, ήτοι, σε κληρονόμους μέχρι του ογδόου βαθμού συγγενείας⁷. Με αυτό διευρύνεται ο αριθμός των συγγενών που εισέρχονται στην κληρονομική τάξη και μειώνεται η δυνατότητα να περιέλθει η περιουσία αυτή στον ηγεμόνα, όπως πιθανόν παλαιότερα συνηθιζόταν στη Σερβία και σε πολλές άλλες φεουδαρχικές χώρες⁸. Με τα άρθρα 44 και 46 καθορίζεται ότι οι οικείοι (σλ. *otrok*) εσαεί κληρονομούνται και αυτό επιβεβαιώνει ότι αυτοί εξακολουθούσαν να είναι αντικείμενο, επί του οποίου το δικαίωμα κληρονομίας ήταν μόνο εν μέρει περιορισμένο. Το δικαίωμα της πλήρους απελευθερώσεως των οικείων μεταβιβάζεται μετά το θάνατο του κληρονομούμενου στους κληρονόμους του και δη στη χήρα και στον υιό⁹. Στο άρθρο 48 βλέπουμε ότι υπήρχαν αρχαϊκά κατάλοιπα των σχέσεων του ηγεμόνα με το περιβάλλον του: αυτός χάριζε στους άρχοντες, ως ιδιαίτερη ένδειξη εκτιμήσεως, άλογα και όπλα, ως και άλλα πολύτιμα δώρα, ιδιαίτερα πολύτιμους χιτώνες και ζώνες, παραγγελλμένους στα τότε περίφημα εργαστήρια της Ιταλίας. Ο τσάρος μετά το θάνατο του άρχοντα έπαιρνε πίσω το άλογο και τα όπλα ως ένδειξη του ηγεμονικού του δικαιώματος, αλλ' άφηνε στην οικογένεια τον πολύτιμο χιτώνα και τη ζώνη: «τον μεγάλο πολύτιμο χιτώνα με τα μαργαριτάρια και τη χρυσή ζώνη να έχει ο υιός του και να μην τα πάρει ο τσάρος. Αν δεν έχει υιό και έχει θυγατέρα, να είναι η θυγατέρα ο εξουσιαστής τους, ή να τα πωλήσει ή να τα δώσει ελεύθερα»¹⁰.

6. *Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save*, Ilovički prepis 1262. godine, fototipija. Priredio i priloge napisao dr Miodrag M. Petrović, Gornji Milanovac. 1991, Νόμος Πολιτικός (Πρόχειρον), φύλλα 294b, 296a, 296b, 297a, 297b, 303a, 306b, 314b.

7. *Zakonik cara Stefana Dušana*, III, Baranjski, Prizrenski, Šišatovački, Rakovački, Ravanički i Sofijski rukopis, SANU, Beograd 1997, Prizrenski prepis 110-111. Για το κληρονομικό δίκαιο στον Κώδικα και στα έγγραφα του Δουσάν βλέπε – T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, III deo, *Istorija građanskog prava*, Beograd 1935, 118-122.

8. A. Solovjev, *Zakonik*, 207-208.

9. Αυτόθι, 110-111..

10. Άρθρο 48 - «Όταν αποθάνει ο άρχων, το καλό άλογο κι ο χιτώνας να δίδονται

Ο Νόμος του Ιουστινιανού έχει φθάσει ως τις μέρες μας σε δυο βασικές μορφές, την παλαιότερη, η οποία περιέχει μόνο 33 άρθρα, και τη νεότερη, με περισσότερα από 80 άρθρα. Εδώ δεν έχουμε τη δυνατότητα να ασχοληθούμε με όλα τα διαθέσιμα αντίγραφα και δεν θα υπεισέλθουμε ούτε στη συζήτηση για τον υποτιθέμενο χρόνο και τόπο δημιουργίας των γνωστών χειρόγραφων συντάξεών του, αλλά θα υποδείξουμε μόνο κάποιες ομοιότητες και διαφορές, ελπίζοντας ότι η ανάλυση αυτή θα περατωθεί στην περαιτέρω εργασία. Από την ομάδα των χειρογράφων της παλαιότερης έχουν εξετασθεί τα χειρόγραφα του Χιλανδαρίου και του Hodoš, τα οποία γράφηκαν κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΕ' αι., της Baranja του πρώτου τετάρτου του ΙΕ' αι., της Πριζρένης των αρχών του ΙΣΤ' αι., του Šišatonac του ΙΣΤ' αι., ενώ από τα χειρόγραφα της νεότερης μορφής εκείνα της Σόφιας του τέλους του ΙΖ' και των αρχών του ΙΗ' αι., του Rakonac, ως ιδιότυπο, των αρχών του ΙΗ' αι., του Kovilj του 1726, του Zagreb, το οποίο ανήκε στη Μονή Reževići των παραλίων του Μαυροβουνίου, γνωστό και ως Paštrovski των μέσων του ΙΗ' αι., εκείνο του Bogišić ή Δαλματικό (Dalmatinski) των μέσων του ΙΘ' αι., που έχει αντιγραφεί από παλαιότερο πρωτόγραφο, το οποίο κατά τη γνώμη του Mošin δεν μπορεί να είναι νεότερο του ΙΣΤ' ούτε και παλαιότερο του τέλους του ΙΕ' και, τέλος, το ρουμανικό αντίγραφο του ΙΗ' αι., κατά τη μετάφραση στη γαλλική, που δημοσίευσαν μαζί με τη μετάφραση του χειρογράφου της Σόφιας από κοινού οι Mihail Andreev και Gheorghe Cronț¹¹.

Στα παλαιότερης συντάξεως χειρόγραφα έχουμε μόνο δύο άρθρα, τα οποία αφορούν την κληρονομία και βρίσκονται στο τέλος των χειρογράφων. Στο χειρόγραφο της Πριζρένης είναι τα άρθρα 31 και 32. Το άρθρο 31 έχει τον τίτλο *O ženama* [=Περί των γυναικών] και αναφέρεται στο δικαίωμα της μεταξύ των ατέκνων συζύγων κληρονομίας. Η ατεκνία ήταν

στον βασιλέα, ενώ τον μεγάλο χιτώνα με μαργαριτάρια και τη χρυσή ζώνη να έχει ο υιός του και να μην τα πάρει ο βασιλεύς. Αν δεν έχει υιό και έχει θυγατέρα, να είναι η θυγατέρα ο εξουσιαστής τους, ή να τα πωλήσει ή να τα δώσει ελεύθερα» *Zakonik*, III, SANU Prizrenski prepis, 112-113. B. Radojković, *Pojas*, Leksikon srpskog srednjeg veka, Beograd, 1999, 535-537. D. Dinić-Knežević, *Svita*, Leksikon, 657-658.

11. Για τα χειρόγραφα αυτά και τη χρονολόγησή τους βλ. ακόμη: Dimitrije Bogdanović, *Opis Hilendarskog rukopisa, Zakonik cara Stefana Dušana*, II, Studenički, Hilendarski, i Bistrički rukopis, SANU, Beograd 1981, 193. Dimitrije Bogdanović, *Opis Hodoškog rukopisa, Zakonik*, III, SANU, 149. Dimitrije E. Stefanović, *Opis Prizrenskog rukopisa, Zakonik*, III, SANU, 157. Radoman Stanković, *Opis Rakovačkog rukopisa, Zakonik*, III, SANU, 283. Dimitrije Bogdanović, Dimitrije E. Stefanović, *Opis Sofijskog rukopisa, Zakonik*, III, SANU, 495. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 11-12. V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlada redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik 1953, 9-58, 10-11. M. Andreev et Gheorghie Cronț, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien*, Association internationale d'études du Sud-Est européen, Études et documents concernant le Sud-Est européen, 4, Bucarest 1971, 7-20. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον dr Djurica Krstić, που μας γνωστοποίησε το δημοσίευμα αυτό.

γυμνός που έθετε τους συζύγους σε ειδικό νομικό καθεστώς, η προβλεπόμενη δε νομική προϋπόθεση ήταν μόνο η σύννομη σύναψη του γάμου. Η προίκα ήταν δυνατό να δοθεί, αλλ' εάν δεν είχε δοθεί, αυτό σε καμία περίπτωση δεν επηρέαζε το δικαίωμα της γυναίκας να κληρονομήσει μέρος της ανδρικής περιουσίας. Διατηρούσε το σύνολο της προίκας της και είχε το δικαίωμα να κληρονομήσει το τέταρτο της ανδρικής περιουσίας. Εάν απέθαινε πρώτα η γυναίκα, ο άνδρας δεν εισερχόταν στη νόμιμη κληρονομική τάξη. Ελάμβανε μόνο ό,τι οικειοθελώς του κληροδοτούσε η σύζυγός του¹². Αυτό δηλώνει ότι οι σύζυγοι κατά το νόμο δεν είχαν ίσα δικαιώματα, καθόσον αναγνωριζόταν το δικαίωμα της συζύγου να εισέλθει στη νόμιμη κληρονομική τάξη, ενώ το κληρονομικό δικαίωμα του συζύγου βασιζόταν μόνο στη διαθήκη. Καταφανώς, πρόθεση του νομοθέτη ήταν να προστατεύσει την άτεκνη χήρα μετά το θάνατο του ανδρός της, όταν η κατάσταση της αυτοσυντηρούμενης γυναίκας επιδεινωνόταν με κάθε τρόπο. Ο νομοθέτης, αφετέρου, θεωρούσε ότι ο άνδρας, αν και άτεκνος, έχοντας τη δική του περιουσία και εντελώς διαφορετική κοινωνική θέση, δεν πρέπει να κληρονομήσει την προίκα της γυναίκας βάσει της νόμιμης κληρονομικής τάξεως. Παρά ταύτα, στο επόμενο άρθρο αφήνει τη δυνατότητα να κληρονομεί ο χήρος την προίκα της συζύγου του, εάν υπάρχει σχετική συμφωνία των συζύγων. Σήμερα είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί κατά πόσο είχε γίνει στην πράξη χρήση της δυνατότητας αυτής στη Σερβία. Όμως, δεν πρέπει να παραβλέπεται η πραγματιστική προσέγγιση αυτών που κατάρτισαν αυτήν τη εκλογή νόμων, που από τον πλούσιο μακραίωνα θησαυρό δικαίου του Βυζαντίου επέλεγαν ό,τι θεωρούσαν ότι είναι αναγκαίο και εν τινι μέτρω εφαρμόσιμο στις υπάρχουσες συνθήκες. Το χειρόγραφο του Χιλανδαρίου σ' αυτό το μέρος του κειμένου συμφωνεί καθ' όλα με εκείνα της Πριζρένης και της Baranja, ενώ το χειρόγραφο του Hodoš έχει μόνο γλωσσικές διαφορές¹³. Στο χειρόγραφο του Šišatonac υπάρχει μια τροποποίηση, την οποία μπορούμε να θεωρήσουμε κατά το μάλλον ή ήττον σπουδαία. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 31, όπου προβλέπεται ότι ο σύζυγος δεν λαμβάνει τίποτε άλλο εκτός από ό,τι οικειοθελώς του αφήσει η σύζυγός του, προστίθεται «επιθανατίως»¹⁴. Ο γραφέας ίσως επιθυμούσε μόνο να εξηγήσει και αποσαφηνίσει αυτή τη διάταξη.

12. Το χειρόγραφο της Πριζρένης έχει αναγνωσθεί από τα μικροταινίες και φωτογραφίες του αρχείου της Επιτροπής πηγών του σερβικού δικαίου της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών.

13. Τα χειρόγραφα του Χιλανδαρίου και της Baranja έχει δημοσιεύσει ο A. Solonjev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, Skoplje 1928, 233-240. Το χειρόγραφο του Hodoš έχει δημοσιεύσει ο Florinski ένθ' αν., 204-211. Και τα χειρόγραφα αυτά έχουν αναγνωσθεί και από το υλικό της Επιτροπής της Σερβικής Ακαδημίας.

14. Τα χειρόγραφα του Šišatonac και της Σόφιας έχουν επίσης αναγνωσθεί από το υλικό της Επιτροπής της Σερβικής Ακαδημίας. Χρησιμοποιήθηκε και η έκδοση του χειρογράφου της Σόφιας κατά την έκδοση των m. Andréev et Gheorghe Cronj, ένθ' αν., 22-137.

Παρά ταύτα, μπορεί να υποτεθεί και ότι και για κάποιους πρακτικούς λόγους έπρεπε να τονισθεί ότι είναι έγκυρη και η προφορική διαθήκη της συζύγου που βρίσκεται στην επιθανάτια κλίνη. Πως αποδεικνυόταν η «βούληση», ήτοι το περιεχόμενο της τελευταίας βουλήσεως, δεν ανακοινώνεται εδώ. Τα άρθρα που αφορούν την κληρονομία απαντούν στο τέλος όλων των χειρογράφων.

Το χειρόγραφο του Rakovac παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες, για τις οποίες έχουν γράψει διάφοροι ερευνητές αλλ' εδώ θα υπενθυμίσουμε μόνο ότι θεωρείται αντίγραφο αρκετά αρχαιότερου πρωτογράφου. Κατά τον Α. Solonjev έχουν διασωθεί όλα τα φύλλα του, μόνο που δεν βρίσκονται στην κανονική τους σειρά¹⁵, ενώ παλαιότερα οι Florinski και Novaković νόμιζαν ότι κάποια φύλλα έχουν αποκοπεί¹⁶. Ούτως ή άλλως, ο Νόμος του Ιουστινιανού έχει 25 άρθρα, η διάρθρωση του κειμένου είναι διαφορετική, υπάρχει ορισμένη συστηματοποίηση, υπάρχουν άρθρα που δεν απαντούν σε κανένα άλλο χειρόγραφο παλαιότερης συντάξεως, ενώ διαφέρουν και μερικοί τίτλοι. Υπό τον τίτλο «Περί της περιουσίας της συζύγου» ευρίσκουμε τα άρθρα 6 και 7 και ενώ το άρθρο 6 αφορά στην αγοραπωλησία της περιουσίας της συζύγου, το άρθρο 7 ως προς το περιεχόμενο συμπίπτει με το άρθρο 31 των παλαιότερων χειρογράφων, π.χ. εκείνου του Χιλανδαρίου¹⁷. Δεν υπάρχουν άλλα άρθρα, τα οποία αφορούν την κληρονομία.

Το χειρόγραφο Paštrovski φυλάσσεται στη συλλογή χειρογράφων της Κροατικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών και το έχει εκδώσει ο Mošin ως *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*¹⁸. Είναι γνωστό ότι τα χειρόγραφα της λεγόμενης συντάξεως παραθαλάσσιας προελεύσεως στα οποία συμπεριλαμβάνεται και αυτό του Ζάγκρεμπ ή Paštrovski, χαρακτηρίζονται προ πάντων με διαφορετική παραλλαγή της γλώσσας, ιδιάζουσα προ παντός στην περιοχή των παραλίων, και συνδέονται με συγκεκριμένο περιβάλλον¹⁹. Με το χειρόγραφο αυτό έχουν α-

15. Ο Solonjev ομιλεί και για ανακριβή σελιδαρίθμηση του Šafarik, πράγμα που οδήγησε τον Florinski στο συμπέρασμα ότι κάποια φύλλα έχουν αφαιρεθεί. Αυτή τη γνώμη έχει και ο S. Novaković. S. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd 1898, LXXVIII. Α. Solonjev, *Zakonik*, 71.

16. Για την ανάλυση το χειρόγραφο του Rakovac έχει χρησιμοποιηθεί κατά την έκδοση του Florinski: N. Флоринский Памятнику законодательной деятельности Душана Цара Сербовъ и Грековъ, Киевъ 1888, 212-215. Για το χειρόγραφο αυτό βλ. και S. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, LXXVII, CXI-CXIII. Στα άλλα χειρόγραφα παλαιότερης συντάξεως δεν υπάρχουν οι διατάξεις που απαντούν στα άρθρα 1 και 18 αυτού του χειρογράφου και αφορούν στην πλαστογράφηση εγγράφου, την ασέλγεια και νομικές σχέσεις της καλλιέργειας της γης.

17. T. Florinski, *ένθ' αν.*, 213. Χειρόγραφο Χιλανδαρίου, άρθρο 31. Το χειρόγραφο του Rakovac έχει μελετηθεί από μικροταινία της Επιτροπής της Σερβικής Ακαδημίας.

18. Βλ. σημ. 5.

19. Βλ. σχετικά Mošin, *ένθ' αν.*, 11-12. Α. Solonjev, *Dušanov zakonik kod Paštrovića*, Arhiv za pravne i društvene nauke knj. XLIV, Beograd 1933, 17-26. Α. Solonjev, *Knjiga privilegija Grbaljske župe (1647-1767) sa Dušanovim zakonikom*, Spomenik SAN, LXXXVII,

οληθεί οι Florinski και Novaković, κατόπιν ο Strohal και αργότερα οι Solovjev, Mošin και άλλοι ερευνητές²⁰. Ο Νόμος του Κωνσταντίνου Ιουστινιανού στα πλαίσια της διμερούς μορφής δεν έχει τη δική του αρίθμηση και την αρίθμηση έκανε πρώτος ο Strohal, αυθαίρετα και σε πολλά μέρη εντελώς λανθασμένα κατά τον Mošin. Ο Mošin έκανε νέα αρίθμηση περιμνώντας για τη διαίρεση σε άρθρα των άλλων χειρογράφων, αλλά την αναφέροντας ποια χειρόγραφα εννοούσε, και λαμβάνοντας υπ' όψιν τα σημεία στίξης που χρησιμοποιεί ο αντιγραφέας του.²¹ Το χειρόγραφο της Σόφιας, το οποίο επίσης εξετάζουμε εδώ, έχει δική του αρίθμηση και είναι προφανές ότι αυτή δεν είχε χρησιμεύσει στον Mošin ως πρότυπο για την αρίθμηση του χειρογράφου Paštrovski, καθόσον στο τελευταίο υπάρχουν διαφορές στη συστηματοποίηση των άρθρων, τις οποίες αυτός θεωρούσε πάρα πολύ σημαντικές για να τις προσαρμόσει στην υπάρχουσα αρίθμηση του χειρογράφου της Σόφιας. Κατά την αρίθμηση του χειρογράφου Paštrovski, ο Νόμος ρυθμίζει την κληρονομία εν πρώτοις στα άρθρα 5 και 6, ακολούθως δε στα άρθρα 61 έως 69, ενώ αυτό απαντά στο χειρόγραφο της Σόφιας, επίσης πρώτον στα άρθρα 5 και 6, κατόπιν δε στα άρθρα 57 έως 69²². Με το άρθρο 70 και στα δύο χειρόγραφα ο Νόμος συνεχίζεται με τη ρύθμιση αδικήματος της κλοπής²³. Στο χειρόγραφο του Kovilj, επίσης, αυτά απαντούν στα άρθρα 5 και 6 και κατόπιν στα άρθρα 57 μέχρι 69, ενώ σ' εκείνο του Bogišić είναι τα άρθρα 4 και 5 και κατόπιν τα άρθρα 60 έως 75²⁴. Το ρουμανικό αντίγραφο δεν έχει αρίθμηση και παραπέμπουμε στα φύλλα. Τα πρώτα σχετικά άρθρα έχουμε στα φύλλα 2α και 2β και κατόπιν στα φφ. 14β έως 16α²⁵. Στο χειρόγραφο Paštrovski το άρθρο 5 αφορά τη διαθήκη. Παρέχεται το δικαίωμα στη μητέρα να κληροδοτήσει την προίκα της στο υιό ή στη θυγατέρα χωρίς διαφορά. Εκτός τούτου, το δικαίωμα του συζύγου να κληρονομήσει την περιουσία της αποθανούσης συζύγου του περιορίζει ο ενδεχόμενος μελλοντικός γάμος του. Σε περίπτωση νέου γάμου του, αυτός θα κληρονομήσει μόνο το τέταρτο της περιουσίας της συζύγου. Στο άρθρο 6 ορί-

Beograd 1938, 1-59. A. Solovjev, *Studije iz istorije našeg narodnog prava u XVIII veku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, II, Sarajevo 1947, 207-240. I. Sindik, *Dušanovo zakonodavstvo u Paštrovićima u Grblju*, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Beograd 1951, 119-182.

20. R. Strohal., *Takozvani Zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slavena*, Mjesečnik Pravn. društva u Zagrebu, god. XXXVII, knj. I, 229-241. A. Solovjev, *Dušanov zakonik kod Paštrovića*, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj., XLIV, Beograd, 1933, 17-26. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 9-11.

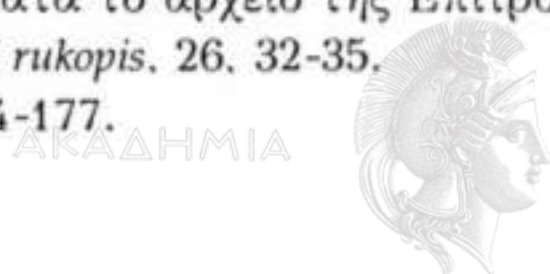
21. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 12-13, 14, 19-21.

22. M. Andréev et Gheorghe Cronț, *ένθ' αν.*, 26-27, 72-89.

23. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 24. M. Andréev et Gheorghe Cronț, *ένθ' αν.*, 99.

24. Το χειρόγραφο του Kovilj έχει, επίσης, μελετηθεί κατά το αρχείο της Επιτροπής της Σερβικής Ακαδημίας. V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis*, 26, 32-35.

25. M. Andréev et Gheorghe Cronț, *ένθ' αν.*, 156-159, 174-177.

ζεται ότι η άτεκνη χήρα έχει δικαίωμα κληρονομίας του τετάρτου της κληρονομίας του ανδρός, αλλά σε περίπτωση νέου γάμου της, θα λάβει μόνο την προίκα της και τρεις χρυσούς δακτυλίους²⁶.

Το δικαίωμα κληρονομίας αναγνωρίζεται στους κληρονόμους ανεξαρτήτως φύλου, υπάρχει δε και το δικαίωμα των εγγονών να κληρονομήσουν το μερίδιο του εν τω μεταξύ αποθανόντος πατρός τους από την περιουσία του πάππου τους που θα διανεμηθεί μετά το θάνατο του τελευταίου. Το μέρος που ανήκει στους εγγόνους διαιρείται μεταξύ τους (υποτίθεται σε ίσα μέρη, μολονότι αυτό δεν αναφέρεται ρητά), υπογραμμίζεται δε και πάλι ότι αυτό είναι ίσο με το μέρος της κληρονομίας του ζώντος αδελφού του πατέρα τους. Στο περαιτέρω κείμενο τονίζεται και πάλι η ισότητα του δικαιώματος κληρονομίας μεταξύ των υιών και θυγατέρων και δεν θεωρείται η ενηλικίωση του κληρονόμου ως απαραίτητη προϋπόθεση για την κλήση αποδοχής του μέρους της κληρονομίας. Τα παιδιά μπορούν να τελούν υπό την κηδεμονία του αδελφού του πατέρα τους ή να είναι ενήλικα και αυτό ουδόλως επηρεάζει το δικαίωμά τους²⁷.

Είναι ενδιαφέρον το ότι αμφισβητείται το δικαίωμα κληρονομίας εκ μέρους των γειτόνων, πιθανόν δε και εκ μέρους των μελών της πατριάς του κληρονομουμένου. Όλοι αυτοί που προέρχονται από την ίδια οικογένεια καλούνται να λάβουν την κληρονομία κατά την νόμιμη τάξη. Ο αδελφός κληρονομεί τον αδελφό, εάν δεν υπάρχουν απευθείας απόγονοι του κληρονομουμένου²⁸.

Η μητέρα και τα παιδιά της κληρονομούν εκείνο το μέρος που της ανήκει από την οικογένειά της²⁹.

Υπάρχει μια διατύπωση, η οποία ίσως συνιστά προσαρμογή στο εθιμικό δίκαιο, κατά την οποία, εάν δεν υπάρχουν στενοί συγγενείς ως κληρονόμοι, αναγνωρίζεται το δικαίωμα κληρονομίας σε όλους τους μακρινούς συγγενείς, οι οποίοι κατάγονται από τό ίδιο μέρος και οι οποίοι εισέρχονται στην κληρονομική τάξη κατά το βαθμό συγγενείας³⁰.

Οι θυγατέρες κυρίως ελάμβαναν την μελλοντική τους κληρονομία εκ των προτέρων με τη μορφή της προίκας και με τον τρόπο αυτό συχνότατα παραιτούνταν από τη μετέπειτα συμμετοχή στη διανομή της κληρονομίας. Όμως, συνέβαινε να μη δοθεί αμέσως η προίκα, ακόμη δε και όταν απέθαινε ο πατέρας πριν εκπληρώσει την υποχρέωσή του σχετικά με την υπεσχημένη προικοδοσία. Τότε η προίκα έπρεπε οπωσδήποτε να δοθεί από την όλη κληρονομία, ακόμη δε και με πρόσθετη εξασφάλιση: εάν δεν είναι δυνατό να δοθεί η προίκα από την πατρική περιουσία, πρέπει να δοθεί από τη μητρική³¹. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρωνόταν η προστασία

26. V. Mošin, *Paštrowski spisak*, 14.

27. Αυτόθι, 19, άρθρο 62.

28. Αυτόθι, 19, άρθρο 63.

29. Αυτόθι, 19, άρθρο 63.

30. Αυτόθι, 19, άρθρο 63.

31. Αυτόθι, 19, άρθρο 64.

του δικαιώματος περιουσίας της γυναικός κατά το γάμο της, η προίκα της οποίας ήταν σημαντική για την κοινωνική εξασφάλισή της είτε στο γάμο είτε στη χηρεία.

Στο άρθρο 66 αναφέρεται οι άτεκνοι σύζυγοι δεν μπορούν να αφήσουν ούτε σ' αυτόν τούτο τον βασιλέα την περιουσία τους, αλλά πρέπει να ενεργήσουν σύμφωνα με το νόμο και η περιουσία αυτή πρέπει να διαιρεθεί σε τρία μέρη: ένα μέρος δίδεται στην Εκκλησία για την τέλεση των ημεροσύνων, το δεύτερο μέρος στον οικείο επίσκοπο και το τρίτο μέρος στον επιβιώσαντα σύντροφο. Εάν δεν υπάρχουν ζώντες κληρονόμοι, πρέπει να δοθεί στην εκκλησία το ήμισυ υπέρ της ψυχής και το άλλο ήμισυ στην κοινότητα, εάν δε δεν υπάρχει κοινότητα, κληρονόμος είναι το κράτος³². Βλέπουμε ότι εδώ προβλέπεται διαφορετική ρύθμιση σχετικά με την κληρονομία ατέκνων συζύγων από εκείνη του άρθρου 6. Στην Επιτομή του Συντάγματος βρίσκουμε αυτή τη διάταξη με τον τίτλο «Νέα απόφαση»³³.

Ο χήρος σε περίπτωση θανάτου του τέκνου του είχε το δικαίωμα κληρονομίας της περιουσίας του. Εάν στην περιουσία αυτού του τέκνου συμπεριλαμβάνεται και η προίκα της μητέρας του, αυτή, κατά το δικαίωμα κληρονομίας θα περιέλθει στον πατέρα³⁴.

Ο Νόμος έχει προβλέψει μάλιστα πολλούς λόγους, για τους οποίους το τέκνο θα μπορούσε να στερηθεί της κληρονομίας:

1. Εάν αποπειραθεί να χειροδικήσει εις βάρος των γονέων του.
2. Εάν προκαλέσει σ' αυτούς μεγάλη αισχύνη.
3. Εάν αποκαλύψει κάποιες αξιόποινες πράξεις τους και τους καταδώσει στους δικαστές.
4. Εάν αλλάξει θρήσκευμα.
5. Εάν με δηλητήρια και μαγεία προξενήσει κακώσεις τους γονείς του.
6. Εάν εισέλθει σε ανεπίτρεπτη σχέση με τη μητριά του.
7. Εάν κατά τη διάρκεια της ασθενείας των γονέων του δεν μεριμνήσει γι' αυτούς όπως πρέπει.
8. Εάν δεν επιθυμεί να γίνει εγγυητής και δεν αναγνωρίσει τα χρέη του πατέρα του.
9. Εάν εμποδίσει τους γονείς του να διανείμουν την περιουσία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην αποκομίσει κανένα όφελος.
10. Εάν εγκαταλείψει πλήρως τους γηραιούς γονείς του.
11. Εάν συνάψει γάμο παρά τη βούληση των γονέων.
12. Εάν ένας από τους γονείς είναι ευέξαπτος και τα τέκνα δεν θέλουν να υποφέρουν και εγκαταλείψουν την οικία ή δεν θέλουν να υπακούσουν στις πατρικές εντολές, εάν ο πατέρας θελήσει να τους στερήσει της κληρονομίας και ασθενήσει και έλθει ξένος και τον

32. Αυτόθι, 20, άρθρο 66.

33. S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907, 344.

34. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 20, άρθρο 67.

οικτίζει και τον περιποιείται έως το θάνατό του και το τέκνο του δεν θέλει να έλθει να τον περιποιείται, (ο πατέρας) μπορεί να ορίσει γραπτώς κληρονόμο της περιουσίας του εκείνον που του είχε συμπαρασταθεί στη δύσκολη στιγμή, εκείνος δε που τον είχε εγκαταλείψει να μην μπορεί να κληρονομήσει τίποτε από την πατρική περιουσία.

13. Εάν κάποιος τύχει και αιχμαλωτισθεί και από αδιαφορία τα τέκνα του δεν θελήσουν να καταβάλουν τα λύτρα, ο πατέρας πρέπει να επισημάνει εγγράφως την αδιαφορία τους και να τα στερήσει της περιουσίας του. Εάν συμβεί να αποθάνει αιχμάλωτος, δεν πρέπει να τους επιτραπεί να κληρονομήσουν την πατρική περιουσία, αλλά πρέπει αυτή να τους αφαιρεθεί και να δοθεί στην εκκλησία υπέρ της ψυχής του εν αιχμαλωσία αποθανόντος. Εάν κάποιος πριν την αιχμαλωσία του είχε εγγράφως μεταβιβάσει στα τέκνα του την περιουσία του, η μεταβίβαση αυτή να ακυρωθεί και από την περιουσία να καταβληθούν τα λύτρα. Εάν τα τέκνα δεν μεριμνήσουν, να τιμωρηθούν αυστηρά, εκτός εάν είναι ανήλικοι, νεότεροι των δεκαοκτώ ετών.

14. Εάν κάποιος γονεύς πληροφορηθεί από ευσεβή άτομα ότι το τέκνο του μεταστρέφεται σε κάποια αίρεση, τα τέκνα αυτά να στερηθούν όλης της περιουσίας τους, εάν δε επανέλθουν στην ορθόδοξη πίστη, να μπορούν να κληρονομήσουν την πατρική περιουσία³⁵.

Ακολουθεί η εξήγηση ότι εάν το τέκνο παραβεί έστω και μία από τις εντολές αυτές, θα στερηθεί της κληρονομίας της πατρώας περιουσίας και κατόπιν τονίζεται ότι δεν είναι καλή η αποκλήρωση των τέκνων από την πατρική περιουσία, εκτός εάν έχουν διαπράξει ένα από τα αναφερθέντα αμαρτήματα. Ο νομοθέτης θεωρούσε λογικό να θέσει εδώ και ορισμένες διατάξεις, οι οποίες αφορούν τα γονικά αμαρτήματα, λόγω των οποίων οι γονείς πρέπει να στερηθούν της περιουσίας τους:

1. Εάν ο γονεύς παραδώσει το τέκνο του για να θανατωθεί, εκτός εάν αυτό έχει αλλαξοπιστήσει.
2. Εάν παροτρύνει τον υιό να ασχολείται με τη μαγεία.
3. Εάν ο πατέρας ασελγήσει με τη σύζυγο ή με την πενθερά του υιού του.

Στο τέλος παρέχεται η συμβουλή να απέχουν όλων των κακών πράξεων³⁶.

Η γλώσσα του χειρογράφου Paštrovski είναι ιδιόμορφη, προσαρμοσμένη στην περιοχή, όπου το χειρόγραφο είχε γραφεί. Το κείμενο είναι βραχύ, δεν προξενεί σύγχυση, οι εξηγήσεις είναι σύντομες και βρίσκονται στη σωστή θέση, οι νομικές διατυπώσεις είναι πολύ σαφέστερες και ακριβέστερες από εκείνες των άλλων χειρογράφων, αν και υπάρχουν χωρία, η ερμηνεία των οποίων προξενεί αρκετές δυσκολίες.

Το κείμενο του χειρογράφου της Σόφιας είναι εξαιρετικά δυσνόητο,

35. Αυτόθι, 20-21, άρθρο 68.

36. Αυτόθι, 21, άρθρο 69.

ακριβώς στο μέρος που αφορά την κληρονομία και γι' αυτό η σύγκρισή του με το ίδιο περιεχόμενο των άλλων χειρογράφων πρέπει να γίνεται με μεγάλη προσοχή. Ταυτοχρόνως, η παρακολούθηση των κειμένων των χειρογράφων της Σόφιας, του Konilj και του Δαλματικού, καθώς και η παραβολή τους με το χειρόγραφο Paštrovski καθιστά ασφαλέστερη την ερμηνεία μερικών όχι επαρκώς σαφών διατάξεων.

Τα άρθρα 5 και 6 συμπίπτουν και στα τρία χειρόγραφα και συμφωνούν με τα ίδια άρθρα του χειρογράφου Paštrovski. Πολλές φορές υποβαθμίζεται η ισότητα των φύλων όσον αφορά το κληρονομικό δικαίωμα³⁷. Είναι καταφανής η ανυπαρξία αποκλίσεως από την σειρά της κλήσεως των κληρονόμων για την αποδοχή της κληρονομίας βάσει του ρωμαϊκού κληρονομικού δικαίου μετά τις μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού. Την πρώτη κληρονομική τάξη συνιστούν οι κατιόντες συγγενείς, τη δεύτερη αποτελούν οι ανιόντες και τα τέκνα του θανόντος αδελφού λαμβάνουν το μέρος που τους αναλογεί κληρονομώντας το σχετικό δικαίωμα του πατρός τους. Τρίτη κληρονομική τάξη παριστούν οι ετεροθαλείς αδελφοί και αδελφές, ενώ στην τέταρτη κληρονομική τάξη απομένουν όλοι οι λοιποί εξ αίματος συγγενείς. Οι στενοί εξ αίματος συγγενείς προτιμώνται των μακρινών εκείνων. Το εξώγαμο τέκνο δεν συμπεριλαμβάνεται βάσει του νόμου στην κληρονομική τάξη, αλλά μπορεί να του κληροδοτηθεί η περιουσία με διαθήκη³⁸. Οι λοιπές διατάξεις περί κληρονομίας ως προς το περιεχόμενό τους συμφωνούν κυρίως και στα τρία χειρόγραφα και στο Paštrovski. Παρά ταύτα, υπάρχουν διαφορές, η ανάλυση των οποίων απομένει για αργότερα. Πρέπει να τονισθεί ότι μερικά χωρία εξακολουθούν να παραμένουν ασαφή, ακόμη και μετά την παραβολή των χειρογράφων. Όμως, υπάρχουν και λάθη των αντιγραφών κι αυτά, σ' ένα τόσο βραχύ και ασαφές κείμενο, μπορούν να διαπιστωθούν και πάλι μόνο με την παραβολή πολλών χειρογράφων. Δεν θα υπεισέλθουμε τώρα σε λεπτομερέστερη ανάλυση των επίμαχων άρθρων, αλλά θεωρούμε ότι η προσεκτική ανάλυση των βυζαντινών πηγών, προ πάντων δε του Συντάγματος του Ματθαίου Βλαστάρεως, θα συμβάλει στην καλύτερη και ασφαλέστερη ερμηνεία. Η Επιτομή του Συντάγματος, κατά την έκδοση του S. Novaković περιλαμβάνει διατάξεις περί κληρονομίας σε μερικά κεφάλαια: περί της κληρονομίας και αποκληρώσεως υιών και γονέων, περί κωδικέλλου, κληροδοτημάτων και διατάξεων, περί της κληρονομίας τέκνων εξ εξωγάμων σχέσεων κ.τ.ό. Εδώ απαντά ένα βραχύ χωρίο για την κληρονομία συγγενών με σωματικά και ψυχικά ελαττώματα, που δεν υπάρχει σε κανένα χειρόγραφο του Νόμου του Ιουστινιανού³⁹. Ίσως μερικούσαν γι' αυτό στα πλαίσια του ισχύοντος εθιμικού δικαίου ή για αυτό το Σύνταγμα ήταν η άμεση πηγή δικαίου, ή οι ρυθμίσεις γίνονταν με τρόπο διαφορετικό.

37. Αυτόθι, 19-21.

38. Το παράθεμα κατά το χειρόγραφο της Σόφιας, άρθρα 57-61.

39. S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, 342-347, 369, 465, 511.

Το ρουμανικό χειρόγραφο έχει πολλές ομοιότητες με τα νεότερα χειρόγραφα της σερβικής συντάξεως, αλλά και πολλές διαφορές. Θα αναφέρουμε με μεγάλη συντομία τις βασικές ομοιότητες: τα δικαιώματα των αρρένων και θηλέων κληρονόμων είναι ίσα, οι κληρονομικές τάξεις είναι οι ίδιες, υπάρχει κληρονομικό δικαίωμα εγγονών για την περιουσία του πάππου σε περίπτωση μεσολαβήσεως θανάτου του πατρός των, υπάρχει δικαίωμα διαθέσεως της περιουσίας μέσω διαθήκης, προβλέπεται η καταβολή της αξίας της προικός από την κληρονομούμενη περιουσία σε περίπτωση που δεν είχε καταβληθεί ζώντος του κληρονομούμενου, παρατίθενται οι λόγοι αποκληρώσεως των τέκνων υπό ορισμένες περιστάσεις κλπ. Υπάρχουν και μερικά άρθρα, τα οποία δεν απαντούν στη σερβική σύνταξη: κατά την κληρονομία της κατά τα φεουδαρχικά έθιμα έγγειας ιδιοκτησίας, αναφέρεται ότι οι μακρινοί συγγενείς, οι εξ αγχιστείας συγγενείς, τα εξώγαμα τέκνα, τα υιοθετημένα τέκνα, ο ανάδοχος ή παράνυμφος δεν έχουν δικαίωμα κληρονομίας, εκτός εάν οι δικαστές αποφασίσουν διαφορετικά. Κατόπιν, παρέχεται το δικαίωμα στη θυγατέρα να διατηρεί προ του γάμου της στα πλαίσια της πατρικής της περιουσίας το δωρηθέν τμήμα αυτής και να το αναλάβει μετά το γάμο της. Με τον τρόπο αυτόν, πιθανόν, εκπληρώνεται η υποχρέωση προικοδοσίας. Εκτός τούτου, μεταξύ των αναφερομένων αιτίων της αποκληρώσεως είναι και η εγκατάλειψη της μνηστής, πράγμα που επίσης δεν απαντά στα χειρόγραφα της σερβικής συντάξεως⁴⁰. Το χειρόγραφο αυτό είναι οπωσδήποτε άξιο της προσοχής των ερευνητών και είναι σπουδαίο για τη μελέτη των πηγών του δικαίου της Βαλκανικής κατά τον ΙΖ' και ΙΗ' αι.

Τέλος, πρέπει να επαναληφθεί ότι οι γνώσεις μας για το δικαιοσύστημα της Σερβίας της εποχής του τσάρου Δουσάν πρέπει να συμπληρώνονται περαιτέρω με την προσεκτική μελέτη όλων των σερβικής χειρογράφων της νομοθεσίας του, τα οποία έχουν διασωθεί, και των λοιπών προσιτών πηγών του δικαίου, προ πάντων δε των βυζαντινών.

40. M. Andréev et Gheorghe Cronț, *ένθ' αν.*, 172-176.

